

نقشه باستانی ایلام. اسکن از کتاب دنیای گمشده ایلام نوشته والتر هیتس

نگاهی به ایلامیان و هنر آنان و نقش این قوم در آغاز تاریخ ایران

حمید عامریان

چکیده

با نگاهی اجمالی به آثار اقوام بومی ایران، قبل از ورود آریایی‌ها، شاهد موجودیت قومی شاخص و مقتدر به نام ایلام هستیم که هر چه بر کمیت و کیفیت کاوشها و یافته‌های باستان‌شناختی افزوده می‌شود تأثیرات این قوم بر اقوام بعدی، به خصوص هخامنشیان نیز آشکارتر می‌گردد. ایلامیان در حدود سال ۳۳۰۰ ق.م، با استفاده از خط، به ثبت و ضبط اطلاعات پرداخته و بر اساس منابع و مدارک موجود، با تشکیل دولت (۲۶۸۰ ق.م)، رسماً وارد دوران تاریخی شدند.

اما اینکه چرا و به چه دلیلی علی‌رغم وجود اطلاعات و اسناد موجود، ملموس و منطبق بر یکدیگر - در مراکز علمی، آموزشی و دانشگاهی - هنوز هم شاهد طرح دوران تاریخی در ایران از عصر هخامنشی هستیم، این مقاله سعی دارد از رهگذر معرفی و توصیف هنر ایلام، مستند به یکسری اسناد و مدارک تاریخی به این تساهل و اشتباه تاریخی تذکر داده باشد.

پیشگفتار

در بررسی اشیاء موزه‌ای، آثار باستانی و در لابه‌لای متون تاریخی، به میراثی بس گرانبها از قوم ایلام بر می‌خوریم که علی‌رغم ارزشهای تاریخی، سیاسی، اجتماعی، هنری و زیبایی‌شناختی، کمتر مورد توجه و عنایت قرار گرفته‌اند، در میان موارد فوق که در این مقاله در جای خود به یک‌یک آنها خواهیم پرداخت بحث آغاز تاریخ در ایران و نقش این قوم در آن، از هر مقوله دیگری مهم‌تر و توجه بیشتری را می‌طلبد. اما همچنانکه بر اهل تحقیق و مطالعه پوشیده نیست در بحث گاهنگاری (CHRONOLOGY)، پیش از تاریخ (prehistoric) و دوران تاریخی (Historic) در ایران، در سالهای اخیر به موازات فعالیتهای شایان توجه و گسترده باستان‌شناسان داخلی (هر چند به صورت غیر مستقیم)، پژوهشگران خارجی نیز علی‌رغم یکسری محدودیتها (به خصوص در بخش تحقیقات میدانی) به فعالیتهای تأثیرگذاری همت گماشتند که از جمله این پژوهشگران می‌توان به تحقیقات پروفیسور «هایده ماری کخ» که الواح و سنگ نوشته‌های مکشوفه از تخت جمشید را با

بحران‌های اجتماعی - سیاسی - نظامی و از همه مهمتر بحران هویت‌زدگی در دنیای کنونی باشد.

کوتاه سخن آنکه:

امروزه دیگر دانشمندان نه تنها در بحث گاهنگاری پیش از تاریخ با استفاده از روشهای تاریخگذاری (از جمله؛ مقایسه گونه‌شناسی، مقایسه لایه‌نگاری، سری بندی، تاریخگذاری مطلق، دما پرتو سنجی، تاریخگذاری پتاسیم - آرگون، تاریخگذاری اورانیم، آبدیدگی اسیسیدین، رادیو کربن، تاریخگذاری بر پایه تعیین سن درختان یا دندرو کرونولوژی و دیرین - مغناطیس‌شناسی و...) به ثبات نظریه‌های تاریخگذاری دست یافته‌اند^۱، که در بحث دوران تاریخی نباید علی القاعده با وجود اطلاعات به هر حال مکتوب و پژوهشهای اخیر و یافته‌های مستدل و قابل تکرار! همچنان شاهد طرح شروع دوران تاریخی در ایران، از زمان هخامنشیان و یا مادها باشیم، به خصوص اینکه این مراکز، مؤسسات آموزشی آن هم در سطح آکادمیک باشند (واضح است که مباحث علمی، آن قبیل مباحثی است که داده‌های آن در اثر آزمون‌های متعدد، پاسخ‌های یکسانی به دنبال داشته باشد).

بی‌شک فعالیتهای دهه‌ها و سالهای اخیر ایلام شناسان و فعالیت دانشمندانی چون «والتر هینتس، جرج کامرون، رمان گیریشمن، پیر آمیه، محمد رحیم صراف، محمد یوسف مجید زاده^۲ و ...» و همچنانکه گفته شد پژوهشهای سالهای اخیر این اشتباه را که البته مغرضانه و از طرف عده‌ای نویسندگان ایران ستیز و بیشتر یونانی مطرح شده

واکاوی (تحلیل) و برابرگذاری (مقایسه) مورد بازخوانی و مطالعه مجدد قرار داد،^۱ همچنین محققان در دانشگاه شیکاگو که مستقیماً در امرگاهنگاری در سال ۱۹۹۲م، نتیجه تحقیقات خود را در کتابی به نام «گاهنگاری جهان باستان» و مقاله‌ای تحت عنوان «گاهنگاری ایران» به قلم خانم «مری م. ویت» و «رابرت هنری دایسون» این مقوله را مورد بررسی مجدد قرار دادند، اشاره کرد.^۲ از این رو انتظار می‌رفت در ایران امروز، پس از گذشت یک دهه انتشار حجم نسبتاً زیادی از اطلاعات علمی و خوشبختانه منطبق بر یکدیگر در مورد زمان آغاز تاریخ در ایران، همچنان شاهد تکرار اشتباهی نباشیم که استدلال‌های علمی بی‌اساس بودن آن را اثبات کرده است.

بدیهی است این به ظاهر اشتباهات، که سالها مستشرقین گفته، نوشته و تکرار کرده‌اند و بسیاری از صاحب نظران داخلی نیز به هر حال پذیرفته و رسماً در مجامع علمی (کتاب، مقالات و جزوات) آن را مطرح می‌کنند مطمئناً هدفمند از طرف طراحان آن به صورت متواتر مطرح شده و لذا در عصری که فرهنگ‌ها، هر یک با تلاش بسیار به دنبال یافتن اعتباراتی بیشتر از گذشته پیرامون ریشه‌های خود بوده و حتی در برخی از موارد به جعل هویت نیز می‌پردازند، شایسته است ایران کهن با داشتن انبوهی از اسناد - آثار و مدارک معتبر هویتی - بیش از پیش بر ریشه‌دار بودن خود (در فرهنگ ناب و بومی ایرانی) تأکید و اصرار کرده، امید است پرداختن به این موارد، منطبق بر توصیه‌های جامعه‌شناسان اهرمی مؤثر در مقابله با

است با ادله گوناگون رد و بر اساس شاخصهایی که مورد قبول و اجماع جامعه علمی است، آغاز دوران تاریخی در ایران به لا اقل ۳۳۰۰ ق.م تعدیل می‌یابد.

آنچه که امروزه به عنوان شاخص ورود ایران و همه تمدنهای باستانی به دوران تاریخی تلقی می‌گردد، تشکیل دولت و توان نگارش می‌باشد که این دو مشخصه مهم توسط قومی مقتدر و با فرهنگ به اسم ایلام، که این قوم از جمله اقوام بومی ایرانی بوده و در هزاره چهارم ق.م نضج گرفته و بر سایر قدرتهای آن روز برتری یافته، شکل گرفته است.

در انتهای پیشگفتار شایان ذکر است به منظور رایه ادله لازم پیرامون مباحث مطروحه، ناگزیر به معرفی: خاستگاه، هنر، خط، حکومت و اسامی پادشاهان ایلام هستیم که در این صورت و از رهگذر این توضیحات، بحث اصلی (گاهنگاری و شروع دوران تاریخی در ایران) در لابلای مباحث مطرح و استدلال خواهد شد.

ایلامیان و خاستگاه آنان

به طور کلی پیرامون خاستگاه ایلامیان، نظریات متفاوت است، هر چند در بومی بودن آنها اختلاف نظری به جز چند مورد وجود ندارد به عنوان مثال «جرج کامرون» بر اساس نقوش آجرهای لعابدار هخامنشی و متأثر از پوست سیاه سربازان و افراد گارد، اظهار نموده است که ایلامیان از حبشه (آفریقا) به خوزستان آمده‌اند و حال آنکه با مراجعه به اقلیم و شرایط جغرافیایی منطقه و یافته‌های

باستانشناسی، چنین نظریه‌ای نمی‌تواند مقبول باشد. در مقابل، دکتر «عزت... نگهبان» معتقد است که ایلامیان، بومیان محلی بوده‌اند که در اطراف کوههای زاگرس ساکن بوده و بعدها وارد دشت شوش شده‌اند.

اما بر اساس اسناد و مدارک موجود مشخص است که ایلامیان از جبالی که در شمال و مشرق دشت سوزیانا یا شوش قرار دارد، در ربع اول هزاره سوم ق.م به میان دشت آمده و بر ناحیه وسیعی از دشتها و جبال و بخش مهمی از سواحل خلیج فارس و بوشهر مستولی شده و بر اقوام مختلفی حکومت کردند.

محدوده جغرافیایی ایلام از شمال به اطراف خرم آباد، از شرق به استانهای اصفهان و فارس و از غرب به بین‌النهرین و از جنوب به خلیج فارس محدود می‌شود.

شایان ذکر است قوم مزبور از جهات مختلف (آثار هنری و مادی، گاهنگاری، مردم‌شناسی، ریخت‌شناسی، نژاد و...) به هیچ وجه قابل مقایسه با اقوام مهاجری که از شمال ایران و در اولین موج ورود به ایران، یعنی اواخر هزاره چهارم ق.م به بعد، وارد ایران شدند (ایرانویج) نیست و به طور قطع و یقین بومیان سرزمین ایران تلقی می‌گردند.

مکانهای شناسایی شده ایلامی و اسامی محققانی که تاکنون به مطالعه ایلامیان پرداخته‌اند.

چغازنبیل: پروفیسور رمان گیریشمن

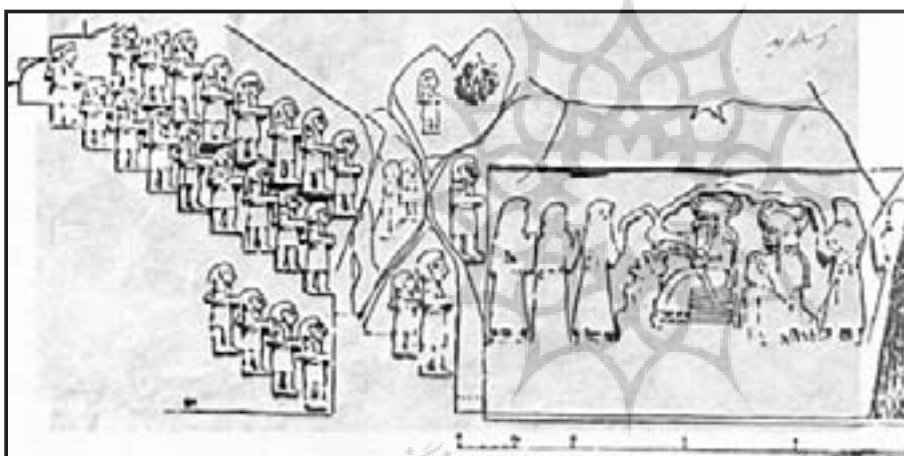
هفت تپه: عزت اله نگهبان

ارجان: خلیلیان و توحیدی

میلان: ویلیام سامنر

اصل و طرح نقش برجسته
ایلامی، کور انگون - صحنه
بار عام خدایان (۱)

شوش: ژان پرو و گیریشمن
چغا میش: هلن کنتور و پروفیسور دلو گاز
لیان بوشهر: پزارو
ده نو: فرانس والا
حریه: پور بخشنده
مرودشت: سرفراز
سایر محققان: عبدالمجید ارفعی (خط و
زبانشناس)، «کونیک اریکا راین» و سایرین.

اظهار نظر دانشمندان پیرامون پایتخت‌های ایلامی
متأثر از کتیبه‌های مکشوفه
«والتر هینتس» موقعیت شوش را تأیید می‌کند.
«اوان» را در شمال شوش، «انزان» را نزدیک شیراز و
«سیماشکی» را نزدیک خرم آباد می‌داند.^۵
«پیرآمیه» شوش را تأیید و «سیماشکی و اوان» را
در جنوب شوش و «انزان» را در نزدیک شیراز
مطرح می‌نماید.^۶
«جرج کامرون» شوش را تأیید و «اوان» را در
شمال شوش و «سیماشکی» را در غرب اصفهان

کول فره، صحنه بار عام یکی از
سلاطین ایلامی
کول فره، صحنه انجام مراسم مذهبی،
حمل مجسمه با شرکت تعداد کثیری از
بزرگان ایلامی، همان ماخذ

اشکفت سلمان، اصل و طرح انجام مراسم
عبادت و نیایش توسط هانی شاه آیا پیر (ایذه)
همراه وزیر، همسر و دخترش، همان ماخذ

می‌داند.^۷ «فرانس والا» از نقطه نظر زبانشناسی، شوش را «هان تان»، «اوان» را در شمال شوش و نمی‌تواند دو ایالت دیگر را شناسایی کند. (همان منبع)

شیراز) نقش رستم - کول فره (شمال شرقی ایذه)،
اشکفت سلمان (جنوب غربی ایذه)، قلعه تول -
شوش - تنگ نوروزی (شمال دشت مال میر - ایذه)،
شاهسوار (شمال غربی کول فره) و حاجی آباد
(پشت قبر خشایار شاه در نقش رستم)

فهرست منابع مطالعاتی و آثار ایلامی در اماکن
باستانی و تاریخی ایران:

۲ - منابع مکتوب:

از جمله منابع مکتوب پیرامون ایلام، بیش از ۱۰
مورد اشاره‌ای است که در کتاب عهد عتیق و یک

۱ - نقوش برجسته از مناطقی همچون:
کورانگون (شمال غربی شهر فهلیان بین بهبهان

علاوه بر معماری چغازنبیل، معماری قبور و اولین نمود طاق در دوره ایلامی و جهان باستان (هفت تپه) اواخر هزاره دوم ق.م

علاوه بر ایشیا و مجسمه‌های فلزی، گلی و سفالی، زیورآلات، بشقاب، کاسه و ساغر - از جمله جام نقره‌ای جلیل آباد و گنجینه ارجان شامل انواع اشیاء جام ارجان و حلقه طلایی قدرت (موجود در گنجینه داخل تابوت برنزی) مکشوفه از آرامگاه یکی از پادشاهان ایلامی به نام «کیدین هوتران» است.

فرهنگ آغاز ایلامی (اواخر هزاره چهارم و اوایل هزاره سوم ق.م)

مهمترین شاخص دوران اولیه ایلامی، که خبر از رونق کشاورزی، افزایش جمعیت، بازار داد و ستد گرم و لزوم ضبط و ثبت اطلاعات تجاری می‌دهد

مورد در کتاب عهد جدید وجود دارد. همچنین لوحه‌های پروتو ایلامی، مکشوفه از شهر سوخته، تپه یحیی، تپه سیلک و تعداد قابل توجهی مهر و تابلت و کتیبه‌های ظروف، حاوی اطلاعاتی مکتوب از قوم ایلام می‌باشد.

۳ - معماری:

معماری معبد چغازنبیل، معماری قبور مختلف به خصوص در هفت تپه و ارجان و ...

۴ - اشیاء:

مهمترین اشیاء به دست آمده از دوره ایلامی

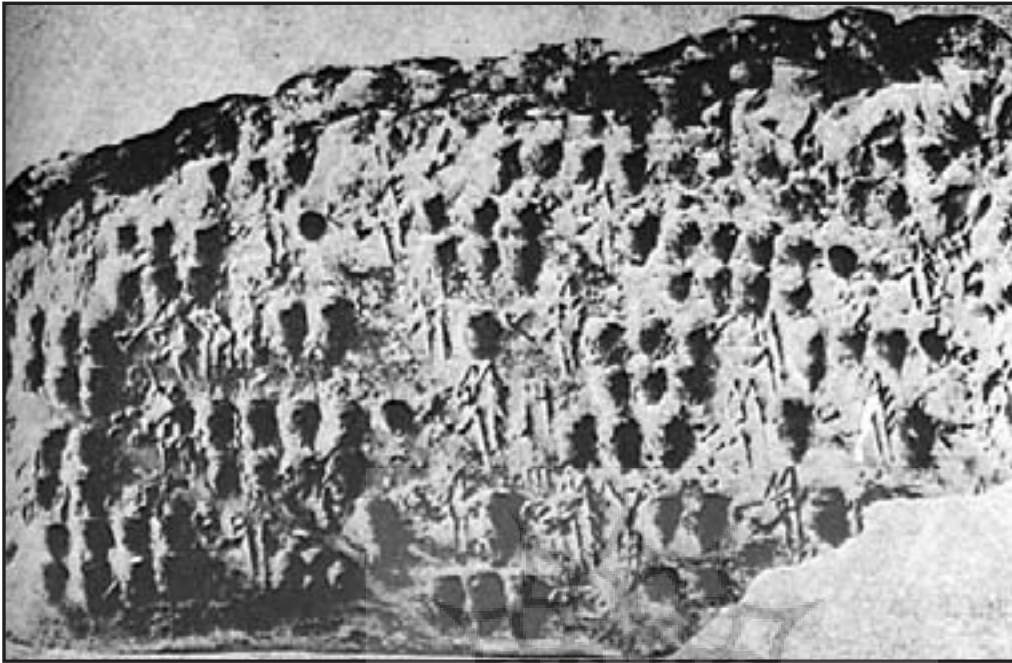

معماری معبد ایلامی از نیمه دوم هزاره چهارم ق.م (اولین جلوه های زیگورات سازی در ایلام)، اسکن از کتاب تاریخ ایلام نوشته پیر آمیه

نشان دهنده صدگان و در اشکال پیشرفته تر علایم پیکتوگرافی یا علامت نگاری شدند و بدینسان این قوم مرحله پیش از تاریخ را پشت سر گذاشته و وارد مرحله نوین تاریخ خود شدند. از دیگر مراکز در بر دارنده آثار آغاز ایلامی علاوه بر شوش می توان از شهر سوخته - شهداد- تپه ملیان ایذه و در فلات ایران، تپه سیلک را نام برد. (صراف، نقوش برجسته ص ۷)

خط ایلامی متعاقباً در ادوار بعدی کاربردی رایج در بین هخامنشیان داشت به طوری که کتیبه های هخامنشی معمولاً روایتی ایلامی نیز دارد. یکی از چهار کتیبه مهم نوشته شده بر روی دیوار جنوبی

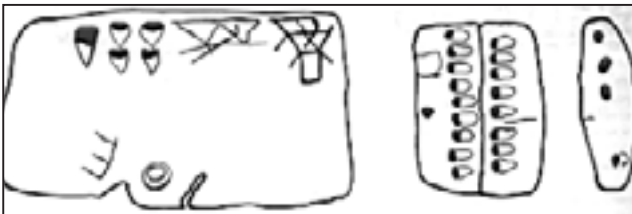
عبارت است از گل - نوشته هایی که به عنوان گل - نوشته های آغاز ایلامی معروف است، که در طی تکامل این گل - نوشته ها، خط ایلامی به وجود آمده است. (۳۳۰۰ ق.م - آغاز دوران تاریخی در ایلام و در حقیقت نجد ایران) نمونه های اولیه این گل - نوشته ها از «آکروپل» شوش و شهر شاهی به صورت فرمهایی زمخت، دارای علایم شمارشی، ابتدا به صورت گلوله های گلی و آنگاه گل - نوشته های تقریباً مستطیل شکل دارای یک یا دو علامت شمارشی، شبیه فشردن انگشت شصت به عنوان یکان و علایمی به صورت دایره برای نشان دادن دهگان - علایمی شبیه دو انگشت بر عکس،

گل نوشته ها و علائمی برای شمارش و به نوعی آغاز نگارش از دوره آغاز ایلامی

یادداشت‌ها و علائمی برای محاسبه و ثبت اطلاعات بر روی گل، اسکن از کتاب دنیای گمشده ایلام، نوشته والتر هینتس

گل نوشته های آغاز ایلامی از تپه یحیی، اسکن از مجله باستان پژوهی، حصاری (۱)

تخت جمشید فقط به ایلامی نوشته شده است و روایت فارسی باستان ندارد. در کاوشهای سالهای ۱۹۳۳ و ۱۹۳۴ به وسیله «انستیتو خاورشناسی شیکاگو» در تخت جمشید، هزاران لوحه اداری به زبان ایلامی به دست آمده است و نقش بنیادی این زبان را امپراطوری هخامنشی نشان می‌دهد. این لوح‌ها علاوه بر کتیبه‌نویسی، مبین نحوه پرداخت مزد کارگران تخت جمشید و زبان مالی و حسابداری دوره هخامنشی نیز بوده است. «کخ» می‌گوید: «احتمالاً حسابداران عصر هخامنشی از ایلامیان بوده‌اند. زبان ایلامی در این دوره به خط میخی ایلامی نوشته می‌شد و نشانه‌های آن ۳۰۰ علامت بود. این زبان و خط حدود سی قرن در منطقه رواج داشته است.^{۱۰}

ساغر سفالی منقوش از شوش و دوره ایلام مربوط به هزاره چهارم ق.م اسکن از کتاب گاهنگاری ایران نوشته ویت و دایسون

مجسمه برنزی ناپیر آسو، همسر اونتاش گال، قرن ۱۳ ق.م - اسکن از کتاب تاریخ عیلام

ویژگی هنر ایلام در یک نگاه

هنرمندان ایلامی به طور کلی هنر نمادین را به نوع

توصیفی آن ترجیح می‌دادند. آنها همچنین نقش جانوران را به نقش انسان ترجیح می‌دادند. گذشته از نقشمایه مار، ایلامیها علاقه فراوانی به خلق موجودات افسانه‌ای و هیولایی داشتند و در این زمینه پیوسته نقشمایه تازه‌ای عرضه می‌داشتند. به گفته دکتر یوسف مجیدزاده، گریفن (شیر دال) یک ابتکار ایلامی بود که با در نظر گرفتن قدمت این نقش در شوش می‌توان گفت که پیدایش گریفن در هنر مصر، به احتمال زیاد تأثیری از هنر ایلام بوده است.

سلسله‌های پادشاهی و تقسیمات ادوار حکومتی در ایلام

اولین اسمی که از یک پادشاه ایلامی در کتیبه‌ها دیده می‌شود مربوط است به سال ۲۶۸۰ ق.م به نام «انبارگی»

۱ - سلسله اوان (دارای ۱۵ پادشاه به اسامی: سه پادشاه ناشناس - حدود ۲۶۰۰ ق.م - پلی - تاتا - اکوتاهش - هیشور - شوشون تاراننا - کیکو سیو تمپت - لوح ایشان - هیشپ راتپ - هلو - هیتا - کوتیک اینشوشیناک حدود ۲۲۴۰ ق.م)

سلسله سیماش (دارای ۹ پادشاه به اسامی: گیر نامه ۲۰۳۰ ق.م - امپی لوحان - هوتران تمپت - کینداتو - تان روح اوراتر - اینداتوی دوم اینداتو ناپیر - اینداتو تمپت ۱۸۷۵ ق.م)

سلسله اپارت: دارای ۲۱ پادشاه که اولی به اسم اپارت - ۱۸۵۰ ق.م و آخری کوتر سیل‌های دوم - ۱۵۰۰ ق.م، نام دارد.

سلسله ایکهالکی: دارای ۱۰ پادشاه - از پادشاهان دوره ایلام میانه اول ایکهالکی - ۱۴۰۰ ق.م و آخرین پادشاه کوتیر ناهونته ۱۱۹۰ ق.م نام دارد. سلسله شوتروک ناهونته (اولین پادشاه هالوتوش

شی مطلا از دوره ایلامی. شوش، اواخر هزاره دوم ق. اسکن از کتاب تاریخ ایلام

گنجینه تابوت برنزی ارجان و طرح جام ارجان که نقوش آن در ۵ دایره مبین یک واقعه تاریخی و یک بحران سیاسی، حکومتی در زمان ایلام نو و حکومت کیدین هوتران است - اسکن از مقاله دکتر محمد رحیم صراف، مجله اثر

ایشوشیناک - ۱۲۰۵ و آخری هومبان نیمنا حدود ۱۱۱۰ ق.م) سلسله ایلام نو: اولین پادشاه هومبان تاهراه - ۷۶۰ ق.م و آخرین پادشاه هومبان هالتاش سوم - ۶۴۴ ق.م (صراف منبع پیشین ص ۱۵۸)

شایان ذکر است در دوره میانی یا عصر طلایی تمدن ایلام (۹۰۰ تا ۱۵۰۰ ق.م) «اونتاش گال» توانست گروههای مختلف آیینها و مذاهب ایلامی را در مکانی و معبدی مقدس در پایتخت جدیدش به دور هم جمع کند. این معبد زیگورات چغازنبیل نام داشت. امید است در فرصتهای آتی از رهگذر معرفی این اثر با شکوه جهانی، علاوه بر معرفی معماری بی نظیر این اثر، به معرفی اولین کاشی

لعابداری و اولین تصفیه خانه آب جهان که برخوردار از قانون ظروف مرتبطه، آب مورد نیاز شهر «اونتاش گال» و معبد چغازنبیل را تأمین می کرد پردازیم.

نتیجه

بر اساس آنچه که گفته شد ضروری است، اولاً: مؤسسات آموزشی و دانشگاهی که حاجتی به ذکر نام آنها نیست، ثانیاً: موزه ملی ایران به عنوان عامل اصلی و محور معرفی فرهنگ، هنر و تمدن ایران زمین (برخورداری از انبوهی از اسناد و مدارک منحصر به فرد، مقالات علمی و منطبق بر یکدیگر و وجود متخصصانی با شهرت جهانی) هر چه سریعتر به رفع نقیصه زمان آغاز تاریخ در ایران در: نوشته‌ها، کتب، جزوات و چیدمان اشیاء موزه ملی ایران

موزه ملی ایران و معرفی شروع آغاز تاریخی در ایران از شروع آثار و دروه هخامنشی

اقدام نمایند.

شایان ذکر است در چیدمان اشیاء پیش از تاریخ و دوران تاریخی در موزه ملی ایران، شروع دوران تاریخی پس از گذر از فرهنگ و تمدن ایلام (با وجود ویژگی‌هایی که شرح آن گذشت) از دوره هخامنشی شروع می‌شود.

پانوشتها

- ۱ - ماری کخ، هایده، پژوهشهای هخامنشی، ترجمه: امیر حسن شالچی، چاپ اول، ۱۳۷۹، ص ۶، انتشارات آتیه
- ۲ - ویت، مری و دایسون، رابرت، گاهنگاری ایران، ترجمه: پور فرج و چایچی چاپ اول، ۱۳۸۲ ص ۱، انتشارات نسل بلران
- ۳ - علیزاده، عباس، ثوری و عمل در باستانشناسی، انتشارات میراث فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۸۰، ص ۷
- ۴ - در نتیجه حفاریهای اخیر در جیرفت و تابلتهایی که از این سایت باستانی به دست آمده است، احتمال اینکه شروع نگارش در ایران جهش بسیار چشمگیری، حتی با قدمت بیشتر از سومر داشته باشد، وجود دارد.
- ۵ - هیتس، والتر - دنیای گمشده ایلام، ترجمه ف فیروز نیا، انتشارات علمی و فرهنگی، ص ۲۲
- ۶ - آمیه، پیر، تاریخ ایلام، ترجمه: شیرین بیانی - انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۹ - ص ۶۸
- ۷ - (جزوه درسی ایلام - دکتر صراف ص ۳)
- ۸ - صراف، محمد رحیم، نقوش برجسته ایلامی، انتشارات جهاد

- دانشگاهی، دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۷۹
- ۹- حصاری، مرتضی، مجله باستان پژوهی، سال دوم، آذر ۷۸، انتشارات جهاد دانشگاهی دانشگاه تهران، ص ۱۷
- ۱۰ - راشد محصل، محمد تقی، کتیبه‌های ایران باستان، انتشارات پژوهشهای فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۸۰، ص ۲۰

منابع و مأخذ

- ۱ - کامرون، جرج، ایران در سپیده دم تاریخ، ترجمه: حسن انوشه، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۶۵
- ۲ - هیتس، والتر، دنیای گمشده ایلام، ترجمه: ف فیروز نیا، انتشارات علمی و فرهنگی
- ۳ - آمیه، پ، تاریخ ایلام، ترجمه: شیرین بیانی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۴۹
- ۴ - صراف، محمد رحیم، نقوش برجسته ایلامی، انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۲
- ۵ - گیریشمن، رمان، جفا زنبیل، دور اونتاش، ترجمه: اصغر کریمی، سازمان انتشارات علمی و فرهنگی، پاییز ۱۳۷۳
- ۶ - مجله اثر، سازمان میراث فرهنگی، شماره ۱۷، بهار ۱۳۶۹
- ۷ - قدیانی، عباس، شوش بهشت شهرهای ایلام، انتشارات فرهنگ مکتوب، چاپ اول، تهران ۱۳۸۱
- ۸ - زارعی، ابراهیم، آشنایی با جهان معماری، چاپ سوم، نشر فن آوران، ۱۳۸۳
- ۹ - و مقالاتی در مجله اثر، باستان پژوهی، میراث فرهنگی
- ۱۰ - ویت مری، دایسون - هنری، رابرت، ترجمه: اکبر پور فرج، احمد چاپچی امیر خیز، انتشارات نسل جوان، چاپ اول، ۱۳۸۲
- ۱۱- راشد، محصل، محمد تقی، کتیبه‌های ایران باستان، انتشارات دفتر پژوهشهای فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۸۰
- ۱۲ - حصاری، مرتضی، مجله باستان پژوهی، سال دوم، آذر ۷۸، انتشارات جهاد دانشگاهی دانشگاه تهران

پرتال جامع علوم انسانی و مطالعات فرهنگی